

מרתף השואה בהר ציון: בין זכירה עממית לזיכרון ממלכתי¹

אלכס לבון

מבוא

... זה היה על הר ציון ... תיירים סקרנים הבאים בימים אלה על הר ציון מתאוננים ומתרעמים בפני הממונה ואומרים מה הבכיות והצעקות בהר ציון ובעיקר בשני המקומות: ע"י קבר דוד ובמרתף השואה ... אמנם השואה מעוררת בכיות אבל גם שם ביד ושם בהר הזיכרון מציין ומזכיר את השואה ושם אין בכיות ויללות, שם שקט ודרך ארץ... דעות ורעיונות אלה אמנם מתאימים באופן תיאורטי אבל לא למעלה, יען כי המקום הזה נבחר בתור פינת הבכא, פינת הדמעות, כאן ניתן לשפוך מרת לבב בקול תמרורים צעקות ויללות...²

עם הקמת המדינה ואף קודם לכן החל בציבור הישראלי דיון על אופי הנצחת השואה. ברור היה לכול שאירוע מעין זה חייב להיות מונצח באופן ממלכתי, אולם עם זאת החלה הנצחה 'מלמטה'. אנשים וקהילות נקטו יוזמות אישיות או קהילתיות שמטרתן הנצחת השואה. העיסוק בשאלת ההנצחה עורר מחלוקות כאשר לאופי שיש לתת לה. בקטע המובא לעיל ממכתבי הרב שמואל זנוויל כהנא,³ שנמצא בתיקייה עבת כרס במרתף השואה, בא לידי ביטוי פן מסוים

- 1 חיבור זה מבוסס על עבודה שנכתבה בסמינר 'המזרחים והשואה' בהנחייתה של פרופסור חנה יבלונקה, וזו ההודמנות להודות לה על עזרתה. כמו כן ברצוני להודות לד"ר נחמה כהן, בתו של שז"ך, על שאפשרה לי לעיין בכתבי היד וביומניו.
- 2 מתוך יומנו של הרב שמואל זנוויל כהנא (ללא ציון תאריך, כנראה בשנות השישים).
- 3 היומן נמצא בידי בתו, ד"ר נחמה כהן, בכתב יד, וטרם ראה אור. הרב שמואל זנוויל כהנא יזם את הקמת המרתף ושימש מנהלו עשרות שנים. תיאור ביוגרפי שלו מובא להלן.

במחלוקת זו. פן זה, העוסק באופי העממי של המקום, יעמוד במוקד הדיון במאמר זה. בחלקו הראשון של המאמר אעמוד על ייחודו של המרתף ועל ההבדלים שבין מרתף השואה לבין אתרי הנצחה אחרים, ובפרט יד ושם. בחלקו השני אנסה לבדוק אם ההבדלים שבין אתרי הנצחה השפיעו על אופי המבקרים במקום; ליתר דיוק, אם ישנו קשר בין אופי הנצחה במרתף לבין העובדה כי מגזרים שונים, כגון יוצאי ארצות המזרח, העדיפו את הביקור במרתף על פני אתרי הנצחה אחרים כדוגמת יד ושם.

אני יוצא מנקודת ההנחה, הברורה למדי, שלפיה יש יותר מדרך לגיטימית אחת להנציח את זיכרון השואה. בכוונתי להראות כי גם אם מוסד הנצחה אינו מנוהל בצורה אקדמית ולא עומדים בראשו חוקרי שואה, עדיין יש לראות בו גורם בעל חשיבות רבה הן להנצחת השואה והן למחקר זיכרון השואה.

הרב ד"ר שמואל זנוויל כהנא

לפני שאדון במרתף השואה בפרט ובמכלול אתרי הר ציון בכלל, מן הראוי להקדיש מקום לאיש שטיפח את ההר כמרכז דתי-רוחני וממלכתי בשנותיה הראשונות של המדינה – הרב ד"ר שמואל זנוויל כהנא (להלן: שז"ך).

שז"ך נולד בוורשה שבפולין בשנת תרס"ו (1905). כבן לאחד מראשי הרבנים בוורשה הוא זכה לחינוך דתי והוסמך לרבנות, אך עם זאת פנה גם ללימודים אקדמיים באוניברסיטת לייג' בכלגיה וקיבל תואר דוקטור בלימודי המזרח. עם סיום לימודיו חזר שז"ך לוורשה והחל להרצות במכון למדעי היהדות, וברב פעל להקמת בתי ספר יהודיים במסגרת רשת בתי הספר של 'יבנה'.⁴ הוא הרכיב צוותי מורים ועסק בניסוח תכניות לימוד. שז"ך הצליח לצאת מפולין ערב מלחמת העולם השנייה, ובראשית שנת 1940 הגיע לארץ ישראל.

עם עלייתו ארצה החל שז"ך בפעילות ציבורית בתנועת 'המזרחי', ובין השאר חידש מסורות רבות הקשורות למנהגים קדומים. בשנת 1942, למשל, הוא חידש את מנהג 'ירחי כלה' (לימוד תורה לקהל הרחב); כמו כן חידש את מסורת 'הקפות שניות' במוצאי שמחת תורה. בשנת 1945 הוא חידש מסורת

4 רשת חינוך של תנועת 'המזרחי'. הוקמה ב-1927 בכל רחבי פולין וכללה גני ילדים, בתי ספר, ישיבות וסמינרים.

עתיקה שהיתה נהוגה בימי בית המקדש – מעמר 'הקהל'⁵. מצווה זו חיבב שז"ך במיוחד, ואף הקדיש לה את ספרו האחרון שכתב טרם מותו בשנת 1998.⁶ עם הקמת המדינה התמנה שז"ך למנכ"ל משרד הדתות בראשותו של הרב מימון.⁷ על משרד הדתות הוטל להפוך את שירותי הדת הניתנים לאזרחי המדינה לשירותים ממלכתיים. בין שאר תפקידיו כמנכ"ל ראה לעצמו שז"ך חובה לאתר ולפתח את המקומות הקדושים, ואכן עלה בידו לאתר ולסמן אתרים רבים המזוהים עם קברי צדיקים או אתרים בעלי חשיבות דתית אחרת.⁸ שז"ך היה גם 'ממציאן של מסורות'. הוא הספיק לכתוב במהלך חייו כמה ספרי אגדות בנושאים שונים. חלק מהאגדות הן בעלות רקע היסטורי וחלקן פרי דמיונו הפורה.⁹ באגדות שכתב באות לידי ביטוי אהבתו העזה לנופי ארץ ישראל והגיאוגרפיה שלה. גם נושא השואה תופס מקום חשוב באגדות אלה.¹⁰

הר ציון במורשתו של שמואל זנוויל כהנא

כאמור לעיל, פעילותו של שז"ך היתה פרושה על פני כל הארץ. עם זאת אין ספק כי גולת הכותרת של מפעלו היתה פיתוחו של הר ציון.¹¹ עד מלחמת ששת הימים היה הר ציון המקום היחיד שממנו ניתן היה לצפות לעבר הר

- 5 מנהג שהתקיים בימי המקדש, אז התכנס העם בהמוניו בחול המועד סוכות לאחר שנת שמיטה, והמלך הקריא פסוקים מספר התורה. מאז 1945 מתקיים האירוע אחת לשבע שנים (בסמינר אפעל מתקיים אירוע בשם דומה בכל חג סוכות).
- 6 שמואל זנוויל כהנא, בבוא כל ישראל, ספרית אלינר, ירושלים תשנ"ח.
- 7 הרב יהודה לייב מימון (פישמון), 1875-1962, מחותמי מגילת העצמאות ומראשי 'המזרחי', התמנה עם קום המדינה לשר הדתות. היה מקורב לרב ריינס ולרב קוק, והקים את מוסד הרב קוק בירושלים. שז"ך כיהן כמנכ"ל משרד הדתות במשך עשרים שנה.
- 8 בין האתרים שמצא ושיפץ נמנים מערת אליהו בחיפה, קברי הסנהדרין בירושלים, קבר הרשב"י במירון ועוד.
- 9 כמו למשל האגדה על מערת הצדיק בקילומטר ה-21 בדרך לירושלים ליד שלדי המשוריינים של שער הגיא. שז"ך איתר מערה בסמוך למקום וחיבר אגדה ולפיה הלוחמים שעלו בשיירות לירושלים התחבאו במערה זו, והצדיק בעל המערה הגן עליהם.
- 10 בין ספריו: בגלגולי השנה (1959), במרצפת המזלות (שנת הוצאה לא ידועה) ועוד.
- 11 בנושא הר ציון ראו: Doron Bar, 'Re-creating Jewish Sanctity in Jerusalem: Mount Zion and David's Tomb, 1948-67', *The Journal of Israeli History*, 23 (2) (2004), pp. 260-278 (להלן: בר, 'הר ציון').

הבית והכותל המערבי. שז"ך החל לבסס את מבנה קבר דוד כמקום מקודש לעלייה לרגל, תוך כדי עימותים עם גורמים שונים, כמו הארכאולוג פרופסור שמואל ייבין, שטען כי מדובר באתר ארכאולוגי, וכן עם גורמים מוסלמיים כמו אנשי הווקף שטענו כי מדובר באתר השייך להקדש המוסלמי. ביקורת נוספת הוטחה בשז"ך מפי פרופסור ישעיהו ליבוביץ', אשר כינה בכוז את הר ציון בכלל ואת קבר דוד וסביבותיו בפרט 'האשפה של דג'אני' (הכוונה למשפחה המוסלמית ששמרה על המקום עד שנת 1948).¹² בין כך ובין כך יצר שז"ך סביב קבר דוד מסורות של טקסים שונים המשולבים בעליות המוניות לרגל. אלה התקיימו בעיקר סביב שלושת הרגלים, אז התאספו על ההר המוני עולי רגל שהגיעו בתלבושותיהם הססגוניות לקיים את מצוות העלייה לרגל (עלייה לרגל זו התרחשה במהלך כל שנות החמישים). במקביל פתח שז"ך את ההר גם לאירועים פרטיים.¹³

לצורך הפעילות הרבה בהר ציון קיבל שז"ך מידי הרב מימון את התואר 'הממונה על הר ציון'. בתוקף תפקידו זה הקים שז"ך עמותה בשם 'ועדת הר ציון'. ועדה זו, שהוקמה בשנת 1953, שמה לעצמה למטרה לשפר ולשפץ את חזותו של הר ציון ולהכשירו כמקום ראוי לביקורים של אלפי יהודים מהארץ ומהתפוצות. אנשי הוועד גם הציעו לקהילות שונות ברחבי העולם שבעת הקמת מוסד דתי יניחו אבן מהר ציון כאבן יסוד לבניין. מאות אבנים נשלחו מהר ציון כדי לשמש אבני יסוד לבתי כנסת, ישיבות ומוסדות אחרים ברחבי העולם היהודי. כך קיבעו אנשי הוועדה את הקשר בין הר ציון לבין אירועים בחיי יהודי התפוצות. שז"ך, שקבע את משרדו בהר ציון (נוסף על המשרד הממשלתי הרשמי), פתח כל מכתב רשמי שכתב באמירה 'ברכה ממרומי הר ציון'.¹⁴ בתוקף תפקידו הזמין שז"ך אישי ציבור רבים לטקסים שנערכו על ההר, כמו אירועי תשעה באב, י"ט באייר (יום נפילת הרובע היהודי בירושלים בידי הלגיון הירדני במלחמת העצמאות) ועוד.¹⁵

כך הפך הר ציון אט אט לאתר מרכזי לטקסים יהודיים דתיים שחלקם אף נשאו אופי ממלכתי, שכן אורחים רשמיים של מדינת ישראל שהגיעו לביקור

12 דורון בר, 'המקומות הקדושים במדינת ישראל', דרך אגדה, ט (תשס"ו), עמ' 23 (להלן: בר, 'המקומות הקדושים').

13 כך למשל ייסד שז"ך מסורת של מסיבת בר מצווה ליד קבר דוד, שבסיומה קיבל הנער מגילה מהודרת המעידה על קיום האירוע במקום מיוחד זה. ראו גם: בר, 'הר ציון', עמ' 266-262.

14 בארכיון המדינה תיק ג-4750 מצויים מאות מכתבים רשמיים הנושאים כותרת זו.

15 בר, 'הר ציון', עמ' 267.

ממלכתי בארץ ביקרו בהר ציון וערכו בו את טקס התפילה הרשמי לשלום העמים והעולם. לטקסים אלה אף הוזמנו אישים מצמרת הממשל של שנות החמישים. מעשים אלה תרמו רבות לביסוס מעמדו של הר ציון כמקום מרכזי, לאו דווקא כאתר דתי-היסטורי אלא כאחד הסמלים הממלכתיים של המדינה הצעירה.¹⁶

מרתף השואה בהר ציון

מיד עם תום מלחמת העולם השנייה החלו להתברר ולהתאמת הידיעות והשמועות על אודות מה שהתרחש באירופה. בד בבד עם קבלת הידיעות על ממדי האסון החלו גם הדיונים בדבר ההנצחה הראויה לשואה.¹⁷ אתר ההנצחה הראשון שהוקם היה מרתף השואה שהקים שז"ך בהר ציון, בסמוך לקבר דוד המלך. האתר החל לפעול מיד עם קום המדינה, בשנת 1948. על הקמת המרתף כתב שז"ך:

[...] בסמוך לקבר דוד המלך, קשור לו 'בחבלי משיח' עומד מרתף השואה [...] ולידו נערכת ההנצחה המסורתית לזכרם של הקדושים לפי הנוהג והמסורת: הדלקת נרות, לימוד משניות, אמירת קדיש [...] מרתף השואה ממלא חובה לאומית המוטלת עלינו [...] כלפי אותם הדורות שנשארו בדרכי הכבשונות והמוקד את חזון העם וגאולתו והביאונו עד הלום [...].¹⁸

בדברים אלה של מייסד המרתף ניתן לראות את ה'אני מאמין' של אתר ההנצחה שהקים ואת התפקיד שהוא מייעד לו. שז"ך אינו מעוניין לראות במקום מוזאון לחפצים דוממים או לתמונות, כי אם מקום הנצחה בדרך היהודית המסורתית שמשמעותה היא תפילות, לימוד משניות וכדומה.¹⁹ שז"ך ידע כי החלטתו

16 דורון בר, 'קבר דוד בהר ציון בשנותיה הראשונות של המדינה', על אתר, יא (תשס"ג), עמ' 93.

17 למעשה, היוזמה הראשונה נהגתה עוד בספטמבר 1942 בידי מרדכי שנהבי, איש משמר העמק, מאנשי העלייה השלישית, בישיבת מועצת המנהלים של קק"ל. הוא גם הציע את השם 'יד ושם'.

18 שמואל זנוויל כהנא, אגדות הר ציון, הוצאת ציון, תל אביב תשכ"ו, עמ' כא (להלן: כהנא, אגדות הר ציון).

19 רעיון זה ממשיך גם כיום להנחות את מנהלי האתר. בביקוריי שם הקפידו הן מנהל המרתף והן ראש הישיבה המפעילה ומנהלת כיום את המקום לטעון כי לא מדובר במוזאון כי אם באתר הנצחה יהודי לקורבנות השואה.

להקים 'מוזאון' על ההר תעורר התנגדות לא קטנה מצד גורמים שונים, אך עם זאת הוא נותר איתן בדעתו כי יש משמעות סמלית עצומה לקשר שבין קבר דוד השוכן על ההר לבין אתר הנצחה לשואה. וכך הוא כותב בספרו:

[...] לדעת המתנגדים יש להסתפק בכך שהר ציון הוא מקומו של קבר דוד ואין לו צורך בתוספת קדושה. אנשי ההר השיבו למתווכחים והסבירו את הקשר שבין קבר דוד, המסמל את חידוש המדינה, לבין מרתף השואה, המסמל את חיסול הגולה [...]. המטייל בשבילי ההר וחדריו המקומרים, נדמה לו בהתחלה שהוא שומע שני קולות נפרדים קול ענות גבורה ועוז מקבר דוד [...] וקול ענות חלושה אנחה המתפרצת מצנצנות האפר [...] אולם לא כן הדבר, הקול אחיד הוא. אדיר וחזק, הוא קולו של הדור המתנער, שאגתו של האריה המתעורר [...].²⁰

בדברים אלה ניתן לראות את 'החוט המקשר', אליבא דכהנא, שבין קבר דוד לבין השואה. בעוד קבר דוד מסמל את הממלכתיות היהודית במלוא הדרה, השואה מסמלת את השפלות הנוראה שעם ישראל הירדרר אליה. אשר על כן, טוען ש"ז, רק השילוב בין שני קולות אלה יכול לבטא נאמנה את הקול האחד, המשולב והמאחד של ההיסטוריה היהודית.

הרציונל של מרתף השואה

כאמור, עם הקמת מדינת ישראל החל דיון נרחב בציבור הישראלי בדבר הדרך הראויה להנצחת השואה. יש לזכור כי החברה הישראלית סיימה זה עתה את מלחמתה לעצמאות והעלתה על נס את הישראלי הלוחם, האוחז נשק, שנאבק על חייו כנגד כל הסיכויים מול האויב ויכול לו. במצב שכזה אך טבעי הוא כי זכר השואה 'הישראלית' יישא אופי ציוני ויעלה על נס את המרד המזוין בתקופת שואה. כאן המקום להעיר כי בסמוך להקמת מרתף השואה הוקם באותה שנה, 1949, בקיבוץ לוחמי הגטאות הצריף שלימים ישמש מוזאון.²¹ את הצריף הקימו שורדי המאבק המזוין בגטאות, ובתור שכזה אכן העלה המוזאון על נס את המאבק המזוין בנאצים. למרות זאת, ואולי אף בניגוד גמור לכך,

20 כהנא, אגדות הר ציון, עמ' כג.

21 חנה יבלונקה, הרחק מהמסילה: המזרחים והשואה, ידיעות ספרים, תל אביב 2008, עמ' 85 (להלן: יבלונקה, הרחק מהמסילה).

אתר הנצחת השואה הראשון שהוקם בארץ היה ההפך הגמור מאתוס הזיכרון שביקשה הנהגת המדינה לעצב. מרתף השואה הוא אתר בעל אופי דתי הנושא סממנים בעלי משמעות שונה מזו שביקשו להציג מקימי המדינה.²² ניתן לקבוע כי סדר היום של המרתף אינו כזה של מוזאון רגיל ובוודאי אינו מתאים לרוחם ה'חילונית' של מעצבי דעת הקהל בשנות החמישים. מהו אם כן סדר היום המנחה את הפעילות במרתף?

המוצג המרכזי המקבל את פני המבקרים עם כניסתם אל המרתף הוא אוסף עצום של לוחות שיש – יותר מאלפיים לוחות קבועים על קירות המרתף – שעליהם חרוטים שמות הקהילות שחרבו בשואה. לצד חלק מהם מוצגות גם 'מגילות' המספרות את סיפורה של הקהילה וכן את סיפור ההשמדה. יש לציין כי על פי כללי המרתף, ההנצחה לא הסתכמה בהנחת לוח השיש על הקיר, אלא נציגי הקהילה התבקשו להתחייב לבוא ולקיים במרתף את טקס האזכרה השנתי לנספים מקרב בני קהילתם, בתאריך שיקבעו כיום אזכרתם.²³ בטבת תשט"ז, ינואר 1956, יצאה לאור חוברת בשם יום הקדיש²⁴ ובה שמות של למעלה מ-300 קהילות ומועדי האזכרה שלהן. באופן טבעי, עם השנים הלך ופחת מספר המשתתפים באזכרות. עם זאת ישנן קהילות אשר מקפידות עד היום לקיים את האזכרה במרתף, ואף הצליחו לעניין בכך את בני הדור השני והשלישי.²⁵ השימוש ב'מצבות' לקהילות שנחרבו משמש אמירה מרכזית של האתר: מדובר בהנצחה של העולם היהודי שאבד, ולא של יחידים; אין מציינים אירועים פרטיים שאירעו במהלך השואה, כי אם אירועים כלליים אשר פגעו בדת היהודית.

הגם שהמרתף אינו מתיימר לשמש מוזאון במלוא מובן המילה, מוצגים בו לא מעט פריטים. רובם ככולם הם תשמישי קדושה. במקום מוצגים ספרי

22 James E. Young, *Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*, 22 Young, *Texture*: (להלן: Yale University Press, New Haven, CT 1993, p. 247 *(of Memory)*

23 בארכיון המדינה תיק גל-14940 ותיק גל-2932/5 מצויה התכתבות ענפה של שז"ך עם נציגייהן של מאות קהילות ברבר סדרי הנצחתן. שם מוזכרים רישום הפרטים על כל קהילה וכן יום האזכרה שיצוין במרתף.

24 חוברת פנימית בהוצאת מרתף השואה. היא מכילה את סדר האזכרה לחללי השואה ב' בטבת, פרקי תהילים ומשניות וכן את רשימת כל הקהילות המונצחות במרתף ואת תאריכי האזכרה שלהן.

25 כך למשל התקיימה ב-25.5.2010, י"ב בסיוון תש"ע, אזכרה לקהילות צ'נגר ופורצ'למה (הונגריה) בהשתתפות בני הדור השני והשלישי.

תורה ששרדו מקהילות שונות, פרוכות ועוד. עובדה מעניינת הראויה לציין היא שחלק מהמוצגים הגיעו מארצות צפון אפריקה כמו תוניסיה ולוב. על כל פנים, אין כל ספק כי העובדה שרובו הגדול של אוסף המוצגים מורכב מחפצי קודש מלמדת על רוחו של המרתף ועל כוונת מקימיו. כמו כן ישנה במקום תצוגה גדולה מאוד של 'ספרי זיכרון' לקהילות רבות.

החדר המרכזי באתר מסודר כחדר לימוד בישיבה: שולחן עץ עתיק וסביבו כיסאות המיועדים ללימוד תורה. במקום זה לומדים לעתים תלמידי 'ישיבת התפוצות' הסמוכה.²⁶ הרעיון הוא שדווקא במקום זה ימשיך להתקיים לימוד התורה. כפי שהתבטא אחד מתלמידי הישיבה: 'לימוד התורה כאן מעלה את נשמות ששת המיליונים לשמים'.²⁷ על הקירות סביב השולחן קבועים כמה מלווחות השיש. בקצה החדר עומדות מדרגות המובילות היישר אל מקום משכנה של 'ישיבת התפוצות', הממוקמת מעל המרתף. יש בכך מסר חד-משמעי: למרות ניסיונם של הנאצים להשמיד את רוחו של העם, לימוד התורה עודנו המעשה החשוב ביותר של העם היהודי, וההנצחה המשמעותית של הקורבנות היא בעצם לימוד התורה.

דבר נוסף המייחד את מרתף השואה לעומת מוזאונים אחרים העוסקים בהנצחת השואה הוא ההתייחסות לנושא הגבורה. הן בקיבוץ לוחמי הגטאות (שהקימו שרידי הלוחמים במרידות המזוינות בגטאות) והן ביד ושם הוזכר רבות נושא הגבורה והמאבק המזוין נגד הנאצים בגטאות, במחנות וביערות. במרתף השואה, לעומת זאת, ישנה רק פינת זיכרון קטנה להנצחת הגבורה, שבה חורגים מהקו המנחה את ההנצחה במרתף השואה, ולפיו אין מזכירים אישים או אירועים פרטיים. בפינה זו מוזכרים גיבורי מרד גטו ורשה לצד תמונותיהם של שלושה מרבני הגטו שנשארו עם צאן מרעיתם עד הסוף הטרגי. לאמור, גבורה אינה רק אחיזה בנשק והתקוממות פיזית; גבורה היא גם הנהגת הרב את חסידיו המצפים ממנו למענה על שאלות שברומו של עולם ברגעים הקשים ביותר. כלומר, המרתף רואה גבורה גם בקיום חיי היומיום תוך כדי הקפדה על קיום תורה ומצוות בזמן השואה. לפיכך מעלים במרתף על נס את הרבנים שהמשיכו להנהיג את צאן מרעיתם עד רגעייהם האחרונים.

26 הישיבה היא בעלת אופי חרדי ומיועדת בעיקר לתושבי חו"ל המגיעים לארץ לפרקי זמן קצובים. מרתף השואה נמצא כיום בבעלותה של הישיבה.

27 Young, *Texture of Memory*, p. 247

פרשיית הטמנת אפר הקדושים

מלבד חפצי יודאיקה שונים, כמו יריעות ספרי תורה, פרוכות ותשמישי קדושה, הובאו למרתף השואה שלושים צנצנות ובהן אפר של נרצחים ממחנות הריכוז. במחצית השנייה של שנת 1949 הובא לישראל 'משלוח' גדול של אפר מאוסטריה, בידי צייד הנאצים שמעון ויזנטל. בעקבות הגעתן של הצנצנות לארץ התעורר ויכוח סוער בדבר מקום הקבורה הראוי לאפר.²⁸ לאחר דין ודברים בין גורמים שונים הוחלט לבסוף לטמון את רוב האפר בבית העלמין סנהדריה בירושלים.²⁹ חלק קטן מהאפר הועבר לידי משרד הדתות. עבור שז"ך, המקום הטבעי ביותר לטמינת האפר היה הר ציון. שז"ך, שכבר החל במלאכת איסוף מוצגים מהשואה, הקדיש את אחד האולמות להטמנת כרי האפר. האולם שנבחר נמצא מתחת לבית הכנסת המרכזי שבו נערכים הטקסים הרשמיים ובו נערכות התפילות. בכתביו של שז"ך ניתן למצוא כמה התייחסויות לעניין הטמנת האפר בהר; בספרו אגדות הר ציון הוא כותב בין השאר: [...] בהעלאת האפר להר ציון ליד קברו של דוד מלכא משיחא רצו המעלים להאציל משמעות ייעודית למעשה השואה ולהעמיד את השואה כולה כחוליה בשרשרת הגאולה [...].³⁰ כלומר בהטמנת האפר במרתף ראה שז"ך מעשה בעל משמעות עמוקה, ומעבר לשואה כאירוע בפני עצמו הוא ראה בה אירוע אחד מתוך שרשרת האירועים שפקדו את העם היהודי במהלך ההיסטוריה. עם זאת, יש לשים לב למשפט נוסף בעל חשיבות שכתב שז"ך בספרו בנוגע לעניין האפר: [...] המרתף הנהו הקבר האלמוני של ששת המליונים [...] מסביב לאפר שהנהו הקבר האלמוני, חדרי העדויות העומדים לפתחו כמשמר כבוד [...].³¹ ניתן לראות במשפט זה אמירה נוקבת וחד-משמעית בדבר ייעודו של האתר. ראשית מדובר באתר הנצחה ולא ב'מוזאון'; שנית, האפר, לדידו של שז"ך, 'קבור' ולא משמש מוצג מוזאוני,

28 תחילה דובר על הטמנת האפר בתל אביב מתוקף היותה 'העיר העברית הראשונה', אולם לבסוף הוחלט על ירושלים כמקום מועדף, שכן בה עתיד לקום אתר ההנצחה המרכזי (יד ושם). לנושא זה ראו: דורון בר, לקדש ארץ: המקומות הקדושים היהודיים במדינת ישראל, 1948-1968, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2007, עמ' 83 (להלן: בר, לקדש ארץ); הנ"ל, 'בין מרתף השואה ליד ושם: אפר קדושים כמוקד קדושה', יד ושם קובץ מחקרים, ל"ח (2011), עמ' 159-182 (להלן: בר, 'בין מרתף השואה ליד ושם'); תום שגב, ויזנטל: הביוגרפיה, כתר, ירושלים 2010.

29 בר, לקדש ארץ, עמ' 83.

30 כהנא, אגדות הר ציון, עמ' כא.

31 שם, עמ' כג.

מה גם שהוא טמון תחת מצבה המכסה את רצפתו של החדר, שהוא עצמו נמצא מתחת לפני האדמה. גם שמו נגזר ממיקומו הפיזי, לאמור 'מרתף' ולא 'מוזאון'.³² כלומר, המוצגים שהובאו למרתף השואה נועדו רק לשמש 'משמר כבוד' לדבר העיקרי, שהוא האפר הקבור במרתף.

ביומנו האישי של שז"ך, המכונה בפיו 'פנקס לזיכרון',³³ הוא מספר על שיחה שקיים בחודש יוני 1949, טרם הגעת צנצנות האפר לארץ, עם שר החינוך דאז דוד רמז. בשיחה זו שואל 'הממונה'³⁴ את השר לדעתו באשר להטמנת האפר בהר. השר השיב בשאלה: מדוע דווקא בהר? 'הממונה' שואל את השר אם יש לו התנגדות עקרונית להר ציון או שמא הוא סבור שההר אינו נושא חשיבות מיוחדת. על כך עונה השר רמז שבשום פנים ואופן אין זו הסיבה, אלא שיש לו מימי נעוריו 'יחס ספקני להרים'; הרים נראים לו מעין מקום מלא גאווה וחסר ענווה. מסורת זו הוא נושא עוד מבית אבא. 'הממונה' משיב כי הר ציון שונה משאר ההרים וכי הוא מתנשא רק על מנת שיוכלו לצפות ממנו על הר הבית.³⁵ מסיפור זה ניתן ללמוד כי שז"ך אמנם פעל באמצעים רבים למימוש רעיונותיו ולשם כך הפעיל קשרים רבים, אולם הוא לא פעל רק על דעת עצמו אלא התייעץ עם עמיתים ובעלי תפקידים ציבוריים בענייני הר ציון ומרתף השואה. חשוב היה לשז"ך להעניק להר ציון ולמרתף השואה צביון ממלכתי, ולשם כך הוא קיים קשרים רבים עם ראשי המדינה.

מסתבר כי טמינת האפר בהר ציון היתה בעלת חשיבות רבה בעיניו של שז"ך. הוא הקדיש לה מקום רחב באגדותיו ובהתכתבויותיו עם גורמי ממשל שונים (על כך אפרט בהמשך). ביומנו של שז"ך מופיעה דרשה שנשא לרגל יום העצמאות (ללא ציון השנה), ובה אמר את הדברים הבאים: '[...] סוד הכיבוש – הנשמות של גיבורי השואה נכנסו לגופם של הנוער העברי בארץ והלהיבוס. עוררו בהם את הרצון והמרד [...] הגבורה של הנוער ללכת לקראת האש כליכם שהעבירוהו באש. מתחזקת נשמתם של אלה שעברו את כבשן האש אפר נהפך לפאר [...]'] (ההדגשה במקור).³⁶ כלומר שז"ך רואה באפר מקור לתעצמות נפש

32 בביקורי במוזאון הקפיד המנהל לחזור פעמים מספר על כך שמרתף השואה איננו מוזאון להצגת מוצגים, כי אם אתר הנצחה לגבורה היהודית. כך, לשיטת ההנהלה, גם כיום.

33 ש"ז כהנא, פנקס לזיכרון (טרם פורסם). נמצא בכתב יד ברשות בתו, ד"ר נחמה כהן (להלן: כהנא, פנקס לזיכרון).

34 כך מכנה את עצמו שז"ך הן באגדותיו והן ביומנו האישי.

35 כהנא, פנקס לזיכרון, עמ' כה.

36 דרשה ליום העצמאות. 'האפר בהר', שם, ללא מספר עמוד.

ולכות, העוברים מהרוגי השואה אל הנוער העברי הנלחם את מלחמת הקיום שלנו.

בשלהי שנות החמישים הוחלט על הקמת 'אוהל יזכור' ביד ושם, שבו יתקיימו הטקסים הרשמיים. אלא שהתכנית להקמת האוהל כללה הבאתו של אפר מהמחנות לקבורה בו. עובדה זו היתה למורת רוחו של שז"ך. הוא שלח מכתב לרב אברהם חיים שאג, ראש החברה קדישא בירושלים, ובו כתב כי שמע בצער על כך שהנהלת יד ושם 'החלה שוב פעם לבדוק עניין קבורת אפר הקדושים'. שז"ך ביקש מהרב למנוע את קיומם של שני קברים של אפר, וציין כי יש לדעתו להמשיך במסורת של קבורה בהר ציון. מעניין לבחון את טיעונו של שז"ך להצדקת בקשתו; הוא טוען כי כל מטרתו היא למנוע חוכא ואטלולא בשטחו של קבר הקדושים, [...] שלא לעשות בארץ שני קברים אחד של דתיים ואחד של חופשיים, חלילה, ושלא להפריד בין הדבקים [...].³⁷ מכאן עולה באופן ברור כי שז"ך היה מודע לאופיו המיוחד – הדתי – של אתר הנצחת השואה שלו. חששו היה שאם ישמש אתר נוסף לקבורת אפר, יתפרש הדבר כהפרדה בין 'אפר של דתיים' ל'אפר חילוני', ומעניין בהקשר זה לקרוא את שורות הסיום של מכתבו: [...] אני מוכן להעביר את כל מרתף השואה שהוא כיום הקבר האלמוני של הקדושים לפיקוח יד ושם כדי למנוע מחלוקת חילול השם וביזיון הקדושים [...].³⁸

בין מרתף השואה ליד ושם

כאמור, כבר בשנת 1942, עת החלו להגיע לארץ ידיעות על המתחולל באירופה, העלה מרדכי שנהבי, חבר קיבוץ משמר העמק, הצעה בישיבת מועצת המנהלים של הקרן הקיימת לישראל להקים מוסד הנצחה שייקרא 'יד ושם' (על פי הפסוק בישעיהו נו ה). בהמשך נדונה ההצעה גם בסוכנות היהודית (מאי 1945) ובפורומים נוספים. לבסוף הבשילה ההצעה לכדי ביצוע רק לאחר קום המדינה, בעקבות הצעת חוק של שר החינוך דאז בן ציון דינור. ב-18 במאי 1953 נחקק בכנסת 'חוק זיכרון השואה והגבורה'. על פי חוק זה הוקמה רשות שהוטל עליה [...] לאסוף אל המולדת את זכרם של כל אלה מבני העם היהודי שנפלו ומסרו

37 מכתב מיום 10.6.1958, ארכיון המדינה תיק גל-16/14940 מסמך 183. בראש המכתב רשומות המילים 'פרטי וסודי'.

38 שם, שם.

את נפשם, נלחמו ומרדו באויב הנאצי ובעוזריו ולהציב שם וזכר להם, לקהילות, לארגונים ולמוסדות שנחרבו בגלל השתייכותם לעם היהודי [...]. סעיף 5 של הצעת החוק מגדיר את 'תפקיד יד ושם וסמכויותיו': 'לאשר ולהדריך מפעלים העושים להנצחת זכרם של קורבנות השואה וגיבוריה או לשתף פעולה עם מפעלים אלה'. סעיף זה בחוק ראוי לתשומת לב, שכן המחוקק ודאי ידע כי באותה עת כבר פעלו בארץ שני מפעלי הנצחה לפחות. האחד הוא מרתף השואה והשני הוא המוזאון בקיבוץ לוחמי הגטאות. מטרתו של סעיף זה היתה ככל הנראה להעניק לכל מפעלי הנצחה מעין 'חסות ממלכתית אחידה' לזכר השואה, ובכך למנוע את התהוותם של אופני הנצחה שונים.

עדויות לקיומן של יריבות ו'תחרות' בין מרתף השואה לבין יד ושם אפשר למצוא כבר מראשית שנות החמישים, אף על פי שהראשון עסק בעיקר בהנצחת קהילות שחרבו באמצעות לוחות זיכרון וקיום טקסי זיכרון לקהילות, ואילו האחרון עסק בעיקר במחקר ובאיסוף חומרים.³⁹ למרות היריבות, במהלך שנים אלה התקיימו קשרים בין שני המוסדות, ובשנת 1955 נחתם ביניהם הסכם שיתוף פעולה. הסכם זה מסדיר את היחסים בין המוסדות וקובע כי ועדת הר ציון מסכימה לפיקוח של יד ושם על פעילות ההנצחה; עם זאת רשאית הנהלת מרתף השואה להמשיך בטקסי האזכרות לקהילות וב'תכניות ההר' כמו האזכרות ב' בטבת.⁴⁰ למרות ההסכם התנהלו לא מעט ויכוחים באשר לתחומי האחריות המדויקים של כל מוסד. יש שטענו כי על יד ושם להיות ממונה על נושא זיכרון השואה וההנצחה (לרבות זו המסורתית), ויש שתמכו בהשאת המצב כמות שהוא, כלומר לקיים חלוקה שווה בין שני המוסדות.⁴¹ גם בעניין הכספי היו לא מעט ויכוחים. הנהלת מרתף השואה טענה כי היא אמורה לקבל חלק מהתקציב של יד ושם. הנהלת יד ושם לא דחתה את התביעה על הסף, אך ניסתה להפחית את הסכומים שעליה להעביר לידי מרתף השואה, ובתמורה להקצבות שהסכימה להעביר ביקשה לקבל עוד ועוד סמכויות בנוגע לחומרים הנמצאים במרתף.⁴²

התמונה החלה להשתנות לקראת סוף שנות החמישים, כאשר ביד ושם החלו הדיונים על הקמת 'אוהל יזכור' ואפר של חללי השואה החל להגיע גם לידי יד

39 בר, 'בין מרתף השואה ליד ושם', עמ' 172.

40 כאן המקום לציין כי הציבור הדתי ראה ב' בטבת (יום הקדיש הכללי) את היום הראוי לזיכרון השואה, ולא בכ"ז בניסן.

41 בר, לקדש ארץ, עמ' 97.

42 מכתבו של אריה קובובי, יו"ר יד ושם, אל ש.ז. כהנא מיום 30.8.1959, ארכיון יד ושם, תיק AM 2, מסמך 55.

ושם.⁴³ מכאן ואילך התחדד הוויכוח בין שני המוסדות, בעיקר על רקע העובדה שכעת שניהם עוסקים בקבורת האפר. בתקופה זו (אפריל 1958) כותב השופט שלום קאסן (נשיא בית המשפט המחוזי בחיפה) אל מנכ"ל יד ושם הד"ר יוסף מלקמן, מכתב בזה הלשון: '[...] כפי שהודעתי אתמול לא היתה דעתי נוחה מהניסוח של המסקנה בענין הר ציון, כפי שאתה הצעת [...] ההצעה לקשר את "ההנצחה המסורתית" (ועדת הר ציון) עם יד ושם לא באה בחשבון בגלל צורת ההנצחה ומגמתה כפי שהיא קיימת עתה. כגון יצירת אגדות, אשר לרובן אין אחיזה היסטורית [...] לפיכך יש לנתק כל קשר עם וועדת: [כך במקור] הר ציון כדי למנוע שהציבור יזהה את יד ושם איתה [...] (ההדגשות במקור).⁴⁴ מהמכתב ניתן להבין כי הנהלת יד ושם הסכימה לצורה כלשהי של איחוד או שיתוף פעולה עם מרתף השואה, ועל כך התרעם קאסן והביע את דעתו הנחרצת לשלילה. מכאן ואילך ניהלו שני הגופים התכתבות בעניינים שונים, חלקם מנהליים וחלקם תוכניים. לבסוף גיבש צוות ביד ושם מסמך שהועבר לעיונו של שז"ך באוגוסט 1959. במסמך זה התבקשה הנהלת המרתף להעביר לידי יד ושם כל חומר הנמצא ברשותה והנוגע לחקר השואה. מנגד התחייבה הנהלת יד ושם שלא להתערב בכל מה שקשור להנצחה 'המסורתית' המתקיימת בהר ציון. נוסף על כך הקציבה הנהלת יד ושם סכום של 6,000 ל"י בשנה לטובת מרתף השואה.⁴⁵ כעבור שבוע התקבלה תשובתו של שז"ך, המאשר את ההסכם ומוסיף: '[...] אני רואה בזה צעד ראשון ליצירת הבנה הדדית בין יד ושם והוועדה להר ציון ואני מקבל אותו בכרחה נאמנה ומביע לך יישר כח [...]'.⁴⁶

שיפור ביחסים בין שני המוסדות הסתמן באוקטובר 1959, אז נפגשו נציגים מיד ושם ומרתף השואה לישיבת עבודה שדנו בה בכובד ראש בענייני מחקר ואיסוף מסמכים בנוגע לקהילות שנכחדו בשואה. מטעם יד ושם השתתף בישיבה יהושע מנדל,⁴⁷ אשר הציג תכנית להוציא לאור פנקסי קהילות וביקש לשם כך את החומר שהפקידו יוצאי הקהילות במרתף השואה. מטעם ועדת הר ציון התחייב כהנא להעביר כל חומר לעיונם ובדיקתם של אנשי יד ושם. כמו

43 בשנת 1957 הגיע לביקור בארץ, בעקבות הזמנת יד ושם, ההיסטוריון ברל מארק, ראש המכון ההיסטורי היהודי בוורשה. הוא הביא עמו שבע שקיות ובהן אפר של נרצחים מהשואה. ראו על כך: בר, 'בין מרתף השואה ליד ושם', עמ' 176-177.

44 מכתבו של קאסן אל מלקמן מיום 30.4.1958, ארכיון יד ושם, תיק AM 2, מסמך 57.

45 מכתבו של אריה קובובי, שם, 30.8.1959, מסמך 55.

46 ש.ז. כהנא לקובובי, 7.9.1959, שם, מסמך 47.

47 לימים פרופ' יהושע מנדל, מרצה במחלקה להיסטוריה באוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

כן נקבעו נוהלי עבודה מסודרים בין שני המוסדות.⁴⁸ כעבור כחודש כתב מנדל תזכיר שני, ובו ציין כי ועדה מטעם יד ושם ביקרה במרתף השואה ומצאה שם עזובה נוראה בכל הקשור לתנאי האחסון של החומר ההיסטורי: 'הצילומים נמצאים בקופסאות קרטון בתנאי סדר ושמירה מפוקפקים למדי, הצילומים לא קוטלגו ולא נרשמו כמו כן אין הם ממוינים [...] לעובדי ההר אין ידיעה על מוצאם של המוצגים [...] השמירה עליהם לקויה [...] אורבת סכנת קלקול לתשמישי הקדושה וכן למוצגים אחרים [...]'.⁴⁹ למעשה היתה זו פגישתם הראשונה של אנשי יד ושם עם החומר הקיים במרתף השואה, ומכאן הזעזוע שחשו לנוכח האיכות הירודה של שמירת החומר ואחסונו. כמו כן רבה היתה תדהמתם לנוכח חוסר הידע של מנהלי מרתף השואה בנוגע למוצגים שברשותם.⁵⁰ עם זאת הם היו מוכנים לשתף פעולה בעניין השמירה על המוצגים (לרבות תקציב מטעם יד ושם), בתנאי שיתאפשר להם לבדוק את המסמכים לשם מחקר היסטורי.

למרות שיתוף הפעולה בין שני המוסדות לא פגה אווירת החשדנות ששררה ביניהם. החיכוך הבא נוצר בשנת 1961. גם הפעם עלתה טענה מצד יד ושם כלפי מרתף השואה. במכתב אל שז"ך כתב ד"ר קובובי, יו"ר יד ושם, כי נדהם לשמוע על כוונתם של אנשי המרתף להקים מעין 'אוהל יזכור', בדומה לזה שהוקם ביד ושם. מר קובובי טען כי אם עובדה זו נכונה, הוא לא יוכל להמשיך ולתמוך במרתף השואה כפי שעשה עד כה. עוד הוא טען כי חשב לתמוך שכאשר יראה שז"ך כי יד ושם ממלא את ייעודו כמוזאון ראשי, הוא יעביר את האפר מהר ציון לאוהל שביד ושם, ולא יקים אוהל מתחרה היוצר כפילות מיותרת.⁵¹ כעבור שבוע ענה שז"ך לקובובי והרגיע אותו שאין שום תכנית להקים אוהל מתחרה ליד ושם ומדובר רק על שיפוצים הכרחיים בתחום המרתף. עם זאת הוסיף שז"ך כי הרעיון שהאפר טמון במרתף באופן זמני עד להעברתו ליד ושם מעולם לא עלה על הפרק.⁵²

48 'תזכיר בדבר שיתוף פעולה בין יד ושם לבין ועדת הר ציון בשטח המחקר ואוסף המסמכים', 22.10.1959, ארכיון יד ושם, תיק 2 AM, מסמך 55 ד.

49 'תזכיר שני בדבר שיתוף פעולה בין יד ושם לבין ועדת הר ציון בשטח המחקר ואוסף המסמכים', 18.11.1959, ארכיון יד ושם, תיק 2 AM, מסמך 58.

50 כאן המקום להעיר כי נתקלתי באופן אישי באותה בעיה כאשר עדכנתי את מנהל המרתף בכך שפרוכת מסוימת הנמצאת במרתף, ללא כל ציון ארץ מוצאה, מקורה בג'רבה שבתוניסיה. הוא הביע את תדהמתו על כך. כך גם לגבי ספרי תורה שעל פי הכיתוב שלצדם מקורם בתוניסיה, ואולם הוברר מעל לכל ספק שמקורם בלוב.

51 מכתב מקובובי לשז"ך, 14.11.1961, ארכיון יד ושם, תיק 2 AM, מסמך 95.

52 תשובת שז"ך לקובובי, 21.11.1961, תיק 2 AM, מסמך 97.

מההתכתבות שפירטתי לעיל עולה כי בין שני המוסדות שררו יחסי 'כבדהו וחסדהו'. מחד גיסא, הם ערכו ישיבות משותפות וניסו להגיע להבנה בדבר שיתוף פעולה הדדי, לרבות סיוע במחקר וסיוע כספי; מאידך גיסא, בשל השוני המהותי בין המוסדות בעניינים כמו אופן הבנת השואה, משמעותה ודרך הנצחתה שררה ביניהם אווירת חשדנות: כל צד חשש שהצד השני מנסה לטרפד את מעשיו, להציג אותם מוצגים בצורה אחרת ולמעשה לפגוע בשני. למרות זאת העביר יד ושם הקצבות שנתיות למרתף השואה, לפחות עד שנת התקציב 1964/1963 (סך של 5,000 ל"י לשנה).⁵³ כך או כך, מרגע שיד ושם החל לעסוק בטקסים ('אוהל יזכור') ובתצוגת קבע (המוזאון ההיסטורי) התברר לעין כול ההבדל שבין שני המוסדות. כפי שטוען ג'יימס יאנג בספרו 'מרקם הזיכרון' (*Texture of Memory*), זיכרון השואה מתעצב על פי תפיסת המוסד העוסק בהנצחה.⁵⁴ אשר על כן התפתחו במוסדות אלה שתי צורות הנצחה השונות זו מזו באופן מהותי: מחד גיסא הנצחה דתית-מסורתית, הרואה את העיקר בהנצחת העולם היהודי שאבד ואת התיקון למצב בחיזוק לימוד התורה, ומאידך גיסא הנצחה ממלכתית-ממסדית, המעלה על נס את גבורת היחיד והמרד על פי רוח המדינה הצעירה הנלחמת על חייה.⁵⁵

המזרחים וזיכרון השואה – הילכו יחדיו?

'[...] שימח אותי שאני שייך למעגל של האנשים שיש להם זיכרון שואה. זה הכניס אותי לקטע העתיק של האשכנזים והספרדים. אז הבנתי שזו לא השואה שלהם. האשכנזים אינם יכולים לנכס את זה רק לעצמם כשם שהספרדים אינם יכולים להתנתק מזה [...]'.⁵⁶ דומה כי קטע זה מתוך ריאיון עם השחקן שרון רג'יניאנו מבטא היטב את תחושתם של רבים מיוצאי ארצות המזרח שהגיעו ארצה לאחר קום המדינה. הדעה שרווחה אז במדינה הצעירה היתה שהאסון הכבד של השואה פגע אך ורק ביהדות ה'אשכנזית', ואילו ל'מזרחים' אין שום חלק ונחלה בזיכרון השואה. במהלך שנות החמישים והשישים ולמעשה גם בשנות השבעים לא היה כמעט כל אזכור לקהילה צפון אפריקאית כלשהי

53 מכתבו של חשב יד ושם משה זיגלר לשז"ך, 12.4.1963, ארכיון יד ושם, תיק AM 2, מסמך 113.

54 Young, *Texture of Memory*, p. 249

55 בר, 'בין מרתף השואה ליד ושם', עמ' 181.

56 שרון רג'יניאנו בריאיון למעריב, מוסף פרומו, 21.4.2006.

במוסדות ההנצחה שפעלו בארץ.⁵⁷ על פניו נראה כי להיעדרן של עדות המזרח משיח השואה ייתכנו שתי סיבות אפשריות: האחת, העוסקים במלאכת ההנצחה ראו בשואה עניין אירופי בלעדי; השנייה, גם מצד העולים לא נעשו מאמצים רבים להבליט את עובדת סבלותיהם בתקופת השואה. הם 'הנמיכו פרופיל' לעת ההיא, והעדיפו להסתיר את עובדת היותם ניצולים גם הם, שכן בהתוודעותם לסבלותיהם של יוצאי אירופה הם חשו כי סבלם היה קל ביחס לסבלם של מי שנחשפו לזוועות שהתחוללו באירופה.

בהקדמה לספרו יהודי לוב בתקופת מלחה"ע השנייה תחת השלטון הפשיסטי נאצי כותב יעקב חג'ג'ג' לילוף את הדברים הבאים:

'[...] ההתעניינות, במידה רבה של צדק, התמקדה בגורל יהודי אירופה בתקופת מלחה"ע השנייה. מאידך, נעשה עוול מסוים ליהודי ארצות אחרות, אשר גם הם סבלו רבות בתקופת מלחה"ע השנייה. אמנם לא באותה חומרה ולא ניתן להשוות בשום אופן את הפגיעה בהם לשואה שעברו יהודי אירופה למרות שחלק מהם היו על סף שואה וריחפה מעל ראשם סכנת "הפתרון הסופי" [...].'⁵⁸

כלומר, הגם שחג'ג'ג' לילוף מצר על היעדרה של תשומת לב ראויה ליהודי לוב, הוא מודע לעובדה כי לא ניתן להשוות בשום פנים ואופן את מה שחוו בתקופת המלחמה לאסון שפקד את יהודי אירופה. טענה זו יכולה אולי לשפוך אור על ההשערה שהוצגה לעיל, ולפיה יהודי המזרח נטו שלא להבליט את האירועים שחוו בימי מלחמת העולם השנייה על רקע העובדות ששמעו על קורותיהם של יהודי אירופה. עם זאת, בתחילת שנות השישים החלו להישמע מקרב יהודי המזרח קריאות הדורשות לקחת חלק בשיח השואה המתנהל בארץ. קריאות אלה עלו בעיקר על רקע לכידתו של אדולף אייכמן והבאתו לדין בישראל. משפט אייכמן פתח דיון ציבורי רחב בישראל והביא בין השאר ל'פתיחת הפצעים', שהיו עד כה חבויים, בקרב יהודי המזרח.⁵⁹

57 יבלונקה, הרחק מהמסילה, עמ' 86.

58 יעקב חג'ג'ג' לילוף, יהודי לוב בתקופת מלחה"ע השנייה תחת השלטון הפשיסטי נאצי, המכון ללימודים ולמחקר יהדות לוב, אור יהודה 2003, עמ' 6.

59 יבלונקה, הרחק מהמסילה, עמ' 94-95.

'הייצוג המזרחי' במרתף

בשעה שבמוזאוני השואה בישראל היה הייצוג ה'מזרחי' מזערי, ויהודי המזרח נפקדו כמעט לחלוטין מהשיח הישראלי שעסק בשואה, היה המצב במרתף השואה שונה במידה רבה. המרתף הכיל מספר רב של מוצגים שהגיעו מארצות המזרח. מוצגים אלה, שהגיעו בעיקר מצפון אפריקה, הובאו אל מרתף השואה בידי יהודים יוצאי תוניסיה, לוב, מרוקו ואלג'יריה.⁶⁰ עצם הבאת המוצגים אל המרתף עשויה להעיד על יחסם של יוצאי קהילות אלה אל מרתף השואה, שכן גם אם יד ושם טרם החל אז בתצוגה מוזאונית, כבר מראשית שנות החמישים הוא עסק בחקר השואה. אין כל סיבה להניח כי פרנסי קהילות המזרח לא ידעו כי יד ושם מחפש חומרים; מדוע אם כן לא הביאו אותם מוצגים למחקר, ובהמשך גם לתצוגה, ביד ושם?

נקודה מעניינת לא פחות בנוגע לקשר בין יהודי המזרח למרתף השואה היא חלקם בלוחות הנצחה: למרבה הפליאה, בין לוחות השיש ה'אשכנזיים' מצויים שני לוחות 'מזרחיים'. לוח אחד מוקדש לקדושי לוב וקירינאיקה, אולם אינו קשור ישירות לשואה. הוא מנציח את זכר הרוגי הפרעות שערכו הערבים בשנים תש"ה-תש"ח (1945-1948). הלוח השני בקטגוריית הלוחות ה'מזרחיים' נועד להנצחתה של קהילה אשר אין לה כל קשר אל השואה ואף לא לשלטון נאצי ישיר או לשלטון בן חסותו. מדובר בקהילת עדן בתימן שנפגעה בשנת 1948 בפרעות שערכו הערבים.

היו, אם כן, קהילות 'מזרחיות' אשר ראו לנכון להנציח את זכר יקיריהן דווקא במרתף השואה. קהילות עדן ולוב מציינות אירועים שאינם קשורים ישירות לשואה, אלא היו אירועי דמים ופרעות של הערבים בהם, לאחר מלחמת העולם השנייה. עובדה זו עשויה להוביל למסקנה שאני מבקש להציע, היינו שמרתף השואה, על אף שמו, משמש למעשה אתר הנצחה לעם היהודי לדורותיו.⁶¹ הוא אמנם מתמקד בשואה כאירוע מרכזי, אך עם זאת, בנרטיב הזיכרון המתקיים בו, מבקש לתת ביטוי גם לפגיעות שהתרחשו במקומות אחרים בתקופות אחרות.

60 מדובר בתשמישי קדושה, כמו ספרי תורה ופריכות שנפגעו הן בימי מלחמת העולם והן בפרעות שעשו הערבים בלוב בשנת 1945. על אף ניסיונותי הרבים לא עלה בידי לברר את תאריך הגעתם של המוצגים למרתף.

61 בעלון של המרתף מודגש כי האתר רואה בעצמו מקום הנצחה להיסטוריה ארוכה של אירועים נגד העם היהודי, שהשואה היא אמנם האירוע המרכזי שבהם, אך היא רק אחד מהם. ביטוי לכך אנו מוצאים רבות גם בכתבי שז"ך.

אשר על כן ניתן להבין מדוע בחרו בני קהילות מזרחיות להנציח את יקיריהם שנפגעו במאורעות שונים דווקא במקום מעין זה.

האופי הדתי של הטקסים במרתף

עניין מרכזי הראוי לתשומת לב הוא האופי הדתי של האתר. לא רק המוצגים במרתף השואה הם בעלי אופי דתי ברובם, אלא גם הטקסים שנערכים במקום הם בעלי אופי דתי. יש לציין כי בראשית שנות החמישים התנהל ויכוח נוקב בסוגיית קביעתו של יום הזיכרון לשואה. מחנה השמאל הציוני ראה בכ"ז בניסן מועד הולם בשל סמיכותו ליום המרד בגטו ורשה, בעוד המחנה הדתי העדיף את י' בטבת,⁶² בין השאר בשל הקשר החורבן הנלווה אליו.⁶³ על כן במרתף השואה התנהלו טקסים הן בכ"ז בניסן והן בי' בטבת. טקסי י' בטבת נשאו אופי דתי וכללו קריאת פרקי תהילים וקדיש ואף חיבור פרקי סליחות מיוחדות עבור יום זה.⁶⁴ יש להניח כי ליהודים יוצאי עדות המזרח היה קל יותר להזדהות עם אתר כזה ועם טקסים כאלה, שאמנם עוסקים בשואה אך רואים את כל צרות העם כמכלול. במקום כזה יכול יוצא תוניסיה, לוב או עיראק להרגיש חלק משיח השואה; תחושה שטקס ביד ושם, או בכל מוזאון אחר, לא העניק לו, שכן הדגש בטקסים אלו הושם לרוב על שואת יהודי אירופה ועל הגבורה בשואה, שני נושאים שהובילו להדרתם של המזרחים ולהוצאתם מהשיח הציבורי ומשיח הזיכרון שעסקו בשואה.

כבואנו לדון בקשר ה'מזרחי' למרתף יש, לדעתי, להביא בחשבון עובדה נוספת שעשויה לסייע בהבנת העניין. הקמת מרתף השואה הגיעה 'מלמטה', כלומר באמצעות יוזמה פרטית של אנשים פרטיים. הגם שאנשים אלה היו קשורים אל גורמים ממלכתיים (כמו שז"ך, שהיה פקיד ממשלתי רשמי), הם נתפסו כגורם פרטי ולא ממסדי. אל אתר כזה היה קל יותר ליהודי יוצא עדות

62 היום שהטיל מלך בבל את המצור על ירושלים בימי בית ראשון. בשנת 1951 קבעה הרבנות הראשית את היום הזה כיום הזיכרון לכל הנספים בשואה שיום מותם אינו ידוע, והוא זכה לכינוי 'יום הקדיש הכללי'.

63 בנושא זה ראו את מאמרו המקיף של רוני שטאובר, 'הויכוח בשנות החמישים בין הציונות הדתית לבין השמאל הציוני על מועד יום הזיכרון לשואה', בתוך: אניטה שפירא (עורכת), מדינה בדרך: החברה הישראלית בעשורים הראשונים, מרכז שזר, ירושלים 2001.

64 שם, עמ' 2.

המזרח להיקשר, שכן הוא נתפס כאנטי-ממסדי ועממי. את רצונם של היהודים המזרחים להיות חלק משיח השואה הישראלי ואת רגשות הקיפוח שחשו בהקשר זה ביטאו היטב הרצל ובלפור חקק, באמרם בין השאר:

'[...] היהודים הספרדים של הולנד, צרפת ואיטליה הובלו גם הם למחנות ההשמדה [...] מיהדות סלוניקי – 95 אחוזים נרצחו [...] בתוניס הוקמו מחנות עבודה וריכוז, הוקמה "מועצת יהודים" ויהודים חויבו לעונד טלאי צהוב [...] ראייה שלמה ואמיתית של השואה ("שואת העם היהודי" ולא "שואת יהודי אירופה") אינה בגדר עשיית צדק עם קבוצה מקופחת. זהו צורך לאומי [...]'.⁶⁵

מדברים אלה ניתן ללמוד על רצונם של היהודים יוצאי ארצות המזרח להיות חלק מזיכרון השואה שהתגבש במדינת ישראל מאז הקמתה. אחד הביטויים הבולטים לרצון זה היה הזדהותם של רבים מיהודי המזרח עם מרתף השואה במהלך שנות החמישים והשישים.

סיכום

על מנת לסכם את עיקרי הדברים אחזור על כמה נקודות עיקריות שעלו במהלך הדיון. ראשית, מרתף השואה הוקם על הר ציון על רקע זיהויו של קבר דוד בהר. כבר מלכתחילה ייעד שז"ך את המרתף לשמש מקום הנצחה ולא מוזאון; אשר על כן הוא יצק אל המרתף תכנים המתאימים להשקפה זו. במרתף הצטברו יותר מאלפיים לוחות זיכרון להנצחתן של קהילות שחרבו בשואה. כמו כן הוקמה מעליו ישיבה, המחוברת אל המרתף בגרם מדרגות פנימי, בהתאם לתפיסה שלימוד התורה הוא ההנצחה האמיתית לחורבן הגדול שאירע בתקופת השואה. עם הזמן הגיע אל המרתף אפר של הנרצחים ממחנות ההשמדה ונקבר תחת מצבה באחד החדרים המרכזיים.

בה בעת החל לקרום עור וגידים המוסד הממלכתי והרשמי של מדינת ישראל העוסק בחקר השואה והנצחתה, הלוא הוא יד ושם. בין השניים התפתח עימות נוסב על אופי ההנצחה ועל תחומי העיסוק של כל מוסד. המוסדות הגיעו

65 הרצל ובלפור חקק, 'שואת העם היהודי ולא שואת יהודי אירופה', בתוך: במערכה, כ"ד (1984), עמ' 4-11.

להסכמים כאלה ואחרים, המסדירים את הפעילות והקשרים שביניהם, אולם אווירת החשדנות לא פגה גם עם ההסכמות.

אל קלחת זו נקלעו יהודי המזרח, ברצותם לקחת חלק פעיל בזיכרון השואה. יהודי המזרח, שהגיעו בהמוניהם לביקורים בהר ציון ובקבר דוד, הגיעו גם אל מרתף השואה. במרתף הם מצאו בית חם שחשו כי הם יכולים להזדהות אתו. הזדהות זו התבטאה בכמה מישורים. ראשית, מבחינה דתית. הטקסים והמוצגים באתר משרים אווירה של מקום מקודש. לא ייפלא אפוא שבחרו למסור לידי המרתף את ספרי התורה המחוללים שהובאו מלוב, פרוכת מתוניסיה ועוד מוצגים, וכן להציב בו לוחות זיכרון לקהילות שנפגעו הן בשואה והן בידי פורעים ערבים במהומות שהתרחשו לאחר השואה (כמו קהילות עדן ולוב). שנית, המרתף נתפס כאנטי־ממסדי, בניגוד ליד ושם, שייצג את הזיכרון הממלכתי. המרתף, על אף היותו קטן ומיושן ואף על פי שאינו בעל מבנה מרשים וגישה מדעית לנושא השואה, הצליח לדבר אל לבם של רבים מיוצאי עדות המזרח, יותר מאשר המבנה הענקי והמרשים שהלך ונבנה בהר הזיכרון, הלוא הוא מוזאון יד ושם.

יש להניח כי גורמים אלה הם שהביאו קבוצות כמו חרדים ויוצאי ארצות המזרח להזדהות עם מרתף השואה באופן עמוק ומשמעותי יותר מאשר עם אתרי הנצחה אחרים דוגמת יד ושם.

לא אוכל לסיים את המאמר בלי לומר כמה מילים על המרתף כיום. אין ספק כי האתר המרכזי שמונצחת ונחקרת בו השואה הוא יד ושם. אליו מגיעים ראשי מדינות ובו נערכים הטקסים הרשמיים והממלכתיים של המדינה. כמו כן, הוצאת הספרים של יד ושם מפרסמת את המחקרים העדכניים ביותר בנושא השואה. לעומתו, מרתף השואה נותר אתר שולי ונידח למדי. המרתף לא נהנה מליווי מדעי של חוקרים וממילא אינו מעדכן את המידע המוצג בו.⁶⁶ האתר מנוהל כיום בידי 'ישיבת התפוצות', שהיא בעלת אוריינטציה חרדית. תקציבה של הישיבה בא מתרומות, והיא אינה זוכה לכל מימון ממלכתי. נראה כי הצביון הדתי־לאומי והממלכתי שניסה שז"ך להעניק לאתר אבד, וכיום הוא נושא אופי חרדי לחלוטין.

על אף התפקיד השולי שיש כיום למרתף השואה בנוף הנצחת השואה הישראלי ולמרות עתידו הלוט בערפל ניתן ללמוד ממחקר זה על חשיבותו של

66 למשל, במרתף מוצגות פיסות סבון שיוצרו כביכול משומן של נרצחים יהודים, אף על פי שהמחקר העדכני כיום שולל באופן מוחלט את מיתוס ייצורם של סבונים משומן יהודי.

מרתף השואה כמקום הנצחה אלטרנטיבי להנצחת השואה הממלכתית בישראל; מקום אשר אמנם פנה לקהלי יעד מסוימים ומוגדרים, אך דרך סיפורו ניתן ללמוד פרק חשוב על התפתחותו של זיכרון השואה במדינת ישראל בעשורים הראשונים לקיומה ועל המאבקים סביב עיצוב זיכרון זה בעשורים אלה.

